

اسناد بریتانیا در مورد بوشهر و نواحی پیرامون خلیج فارس

دکتر عبدالرسول خیراندیش^۱

آرشیو و انتشارات مخصوص بخود دارد. از این نوع مؤسسات که هر کدام آرشیو خاص دارند، در آن کشور فراوان وجود دارد. بطور کلی لازم است به این نکته توجه داشت که وجود «Public record» گویای دو نکته است:

اول آنکه، در مورد حفظ اسناد و مدارک از قرنهای پیش در انگلستان دقت نظر وجود داشته است. به همین جهت اسناد بسیاری مانند سجلات و قباله‌ها و معاهدات و مکاتبات را چه در مراکز دولتی و چه در خاندانهای قدیمی حفظ کرده‌اند. این در حالیست که در بسیاری از کشورها در پی تغییر دولتها، اسناد تاریخی از میان رفته است و این مسئله نقصان بزرگی در زمینه تاریخ‌نگاری ایجاد می‌کند.

دوم آنکه، وجود چنین آرشیوی با امکان مراجعه همگان اعم از افراد داخلی و خارجی، یکی از شئون دموکراسی و حکومت قانون بشمار می‌آید؛ زیرا گویای شفافیت عملکرد دستگاهها و فراهم آمدن امکان قضاوت عمومی در مورد آنهاست. به همین دلیل، از سالها پیش، با گذشت سی سال از عمر هر سند اداری، آن را بازبینی کرده و در صورتی که مطلب غیر قابل انتشاری نداشته باشد، به این آرشیو، برای مراجعه و مطالعه عموم فرستاده می‌شود.

امپراطوری بریتانیا در حدود دو قرن با بندر بوشهر و نواحی پیرامون آن، بخصوص در محور راه شاهی (مسیر کاروان‌رویی که از بوشهر به برازجان و کازرون می‌گذرد تا به شیراز برسد)، سروکار داشته است. به همین جهت اسناد بسیاری در این مورد در آرشیو ملی بریتانیا وجود دارد که می‌تواند مورد استفاده محققان تاریخ بوشهر؛ خلیج فارس؛ استان فارس و هر آنچه درباره آنهاست، قرار گیرد.

آرشیو ملی بریتانیا در شهر لندن و در مجاورت باغ سلطنتی «کیو» (Que) قرار دارد، این باغ بزرگ و زیبا خود از مراکز دیدنی و از مؤسسات مهم تحقیقاتی لندن بشمار می‌آید. به همین جهت کسانی که قصد مراجعه به آرشیو ملی بریتانیا را دارند، باید به آدرس «کیوگاردن» (Que Garden) با استفاده از اتوبوس یا مترو مراجعه کنند. آرشیو ملی بریتانیا تا چند سال پیش، با نام «اسناد عمومی» (P. R. O. (Public Record Office)) شناخته می‌شد. این نام گویای این امر بود که اسنادی از مراکز اداری در اینجا نگهداری می‌شود که مربوط به عموم مردم است و نیز همگان می‌توانند آنها را مشاهده کنند. به همین دلیل اسنادی را که مربوط به دستگاههای خاصی است، باید در آرشیوهای تخصصی همان دستگاهها جستجو کرد، بعنوان مثال: «شرکت نفت بریتانیا» (Bp) دارای آرشیو خاصیت و یا «بانک شاهی»

۱. عضو هیأت علمی دانشگاه شیراز

در سال ۱۸۵۶ م/ ۱۲۷۲ ق و تأسیس وزارت هندوستان و نیز تأسیس مؤسساتی، مانند تلگراف هند و بانک شاهی و امثال آنها، یک سرکنسولگری در سبزآباد بوشهر استقرار یافت که زیر نظر دولت هند بریتانیا بود. دولت هند بریتانیا دارای یک مقام عالی به عنوان نایب‌السلطنه بود که مرکز اداری آن در «سیملا» (Simla)، مرکز اداری بریتانیا در هند، مستقر بود. سرکنسولگری بوشهر، یک مقام عالی‌مقیم با عنوان جنرال کنسولگری داشت. بعنوان مثال لرد کرزن، نویسنده کتاب معروف *ایران و قضیه ایران*، مدتها نایب‌السلطنه هند بوده و یکبار نیز به خلیج فارس مسافرت کرده‌است. مسائل مربوط به این سفر با استفاده از اسناد وزارت خارجه ایران بصورت یک کتاب به چاپ رسیده‌است که از موارد جالب تحقیقات اسنادی بشمار می‌آید. سرکنسولگری بوشهر، کلیه مراکز کنسولی بریتانیا را، در خلیج فارس و نیمه جنوبی ایران، با هماهنگی سفارت بریتانیا در تهران و وزارت خارجه و نیز وزارت هندوستان برعهده داشت. به همین جهت در مورد شهرهایی، مانند شیراز و اهواز هم که شعب کنسولگری و بانک شاهی در آن وجود داشته، اسناد بسیاری در آرشیو ملی بریتانیا نگهداری می‌شود. بدین ترتیب بخشی از این اسناد در آرشیو ملی کشور هند نیز قابل پی‌گیریست. پس از استقلال هند از بریتانیا، اسناد مربوط به «وزارت هندوستان» (India Office) در «کتابخانه بریتانیا» (British Library) نگهداری می‌شود. به هر حال با جستجو درباره سرکنسولگری بریتانیا در بوشهر یا نایب کنسولگری که در شهر بوشهر مستقر بوده‌است، می‌توان به شماره پرونده‌های آنها طی سالهای مختلف دسترسی پیدا کرد و درخواست مطالعه آنها را داشت. در چنین پرونده‌هایی، اسناد و مکاتبات مختلفی دیده می‌شود. این اسناد، تا زمان جنگ جهانی اول (۱۹۱۴-۱۹۱۸ م) بصورت دست‌خط و از اوایل قرن بیستم با پیدایش ماشین تایپ، بصورت ماشین‌شده موجودند؛ لذا خواندن اسناد اخیر آسانتر است. همچنین تعداد زیادی سند به خط و زبان فارسی وجود دارد. در سال ۱۳۸۲ که در آن مرکز، به مطالعه اسناد راه آهن بوشهر - برازجان مشغول بودم، اسناد بسیاری را در مورد بوشهر (قرن نوزدهم) دیدم که با خط فارسی نوشته شده‌بود و این اسناد مسائل مختلفی را در برمی‌گرفت که در همان حال بصورتی منظم از اسناد اداری و یا فعالیتهای صورت‌گرفته یک گزارش هفتگی یا

در سالهای اخیر نام این مرکز به سازمان «اسناد ملی» (National Archive) تغییر یافته‌است. در این مکان، اسناد با دقت تمام نگهداری و طبقه‌بندی شده و برای مراجعه محققان آماده می‌گردد. امروزه بخش عمده‌ای از خدمات ارائه شده بصورت دیجیتال درآمده و از امکانات کامپیوتری استفاده می‌شود. علاوه بر آن دقت و مراقبت بسیاری نیز در این زمینه صورت می‌گیرد که صدمه‌ای از طرف مراجعه‌کنندگان، به اسناد وارد نشود. بدین ترتیب طی سالهای متوالی میلیونها سند در این مرکز جمع‌آوری شده‌است و هم اکنون از سراسر جهان، بخصوص، از کشورها و سرزمینهایی که زمانی مستعمره امپراتوری بریتانیا بوده‌اند، محققان به مرکز آرشیو ملی مراجعه و در مورد وقایع تاریخی و سرگذشت افراد و انساب خانواده‌های انگلیسی مقیم و مهاجر تحقیق می‌کنند.

از آنجا که بوشهر از اواسط قرن هجدهم میلادی، محل مراجعه یا استقرار کنسولگری بریتانیا بوده‌است، در مورد این بندر و مناطق پیرامون آن اسناد بسیاری در آرشیو ملی بریتانیا وجود دارد. نباید از نظر دور داشت که چنین مرکزی از نخستین مراکز آرشیوی جهان بشمار می‌آید که بعد از آن دیگر کشورها هم اقدام به تأسیس چنین سازمانها و حفظ اسناد و ارائه خدمات، به محققان کرده‌اند. تاکنون نیز بسیاری از اسناد این مرکز بصورت مجموعه‌هایی چاپ شده‌اند که با عنوان «Edition Archive» شناخته می‌شوند. در این مرکز موارد خاصی از اسناد مورد بررسی و تحقیق قرار گرفته و بصورت کتابهای تحقیقی به چاپ رسیده‌اند. بعنوان مثال کتاب *آبی شامل*؛ مجموعه اسناد بریتانیا در مورد انقلاب مشروطیت است که سالها پیش به فارسی ترجمه و منتشر شده‌است.

برای درک شرایط تاریخی شکل‌گیری اسناد بوشهر در آرشیو ملی بریتانیا، لازم است به سیر تاریخی حضور انگلیسیها در خلیج فارس هم توجه داشت؛ زیرا در مورد تمام کشور ایران هم اسنادی در آنجا وجود دارد. قسمت عمده‌ای از این اسناد متعلق به وزارت خارجه بریتانیاست که سفارت آن کشور در تهران طرف مکاتبه آن بوده‌است. اما با توسعه امپراتوری مستعمراتی بریتانیا در هند و خلیج فارس و سپس انحلال کمپانی هند شرقی (East India Company)

با بهره‌گیری از چنین منابعی می‌توان ضمن بهره‌مندی از اسناد و منابع ایرانی، عربی و هندی و نیز اسناد تجارتخانه‌ها و اشخاص مطلع، به تحقیقات قابل توجهی در مورد بوشهر و نواحی پیرامون آن اقدام کرد.

منابع کتاب

- لاریمر، جان گوردون؛ *راهنمای خلیج فارس: تاریخ و جغرافیای استان بوشهر*، ترجمه سیدحسن نبوی، شیراز: نوید، ۱۳۷۹.

_____؛ *وقایع‌نگاری خلیج فارس*، ترجمه عبدالحمید آیتی، تهران: بنیاد ایران‌شناسی، ۱۳۸۸.

- رابینو، یاسنت لویی؛ *دیپلماتها و کنسولهای ایران و انگلیس و نخست‌وزیران و وزاری امور خارجه ایران و انگلیس و سفرا و فرستادگان ایران در سایر کشورهای جهان از آغاز تا سال ۱۹۴۵ میلادی*، ترجمه غلامحسین میرزا صالح و کوه بیات، تهران: رسا، ۱۳۶۹.

- زنگنه، حسن؛ *مشروطیت جنوب ایران به گزارش بالیوز بریتانیا در بوشهر*، ترجمه حسن زنگنه، تهران و بوشهر: موسسه مطالعات معاصر ایران و بنیاد ایران‌شناسی شعبه بوشهر، ۱۳۸۶.

- *کتاب آبی*، ترجمه حسن خان اصفهانی، تهران: اسعد بختیاری، (جلد پنج و شش)، ۱۳۳۳.

ماهانه تهیه می‌شده که ممکن است بعداً بصورت گزارشهای خاص یا سالانه هم درآمده باشد. به‌همین جهت می‌توان پی‌گیری وقایع را با استفاده از گزارشها یا اسناد، بصورت کلی یا به تفصیل پیگیری کرد.

در این گزارشها بجز وقایعی که رخ داده‌است، می‌توان اطلاعات منظم و پیگیرشده‌ای را در مورد آب و هوا؛ وضع محصولات و جمعیت و نیز عنوانهای مشخصی در مورد بوشهر؛ بندر ریگ؛ دشتستان؛ قیمتها؛ صادرات و واردات و ... مشاهده کرد. همچنین عنوان مشخصی در مورد راه شاهی؛ اوضاع و شرایط آن و مسائل اداری و تدارکاتی کنسولگری نیز در آنها دیده می‌شود. بجز گزارشهای ادواری (هفتگی؛ ماهانه و ...) گزارشهای خاصی هم مربوط به تجارت و امور اداری در آنها وجود دارد که با استفاده از این اسناد، کتابها و مجموعه‌های مستند قابل توجهی به چاپ رسیده‌است، از جمله در مورد فعالیتها و شرایط تجاری، کتاب *Trading report*؛ در مورد مسائل اداری کتاب *The Persian Gulf Administration Report* و در مورد تحقیقات تاریخی، بعنوان مثال با استفاده از اسناد مربوط به دوره‌ای که بندرعباس مقر دفتر انگلیسیها بوده‌است، کتاب *منافع بریتانیا در خلیج فارس* تحقیق عبدالامیر امین نیز با استفاده از گزارشهای مختلف ارسالی به سیملا (مرکز اداری بریتانیا در هند) نوشته شده‌است.

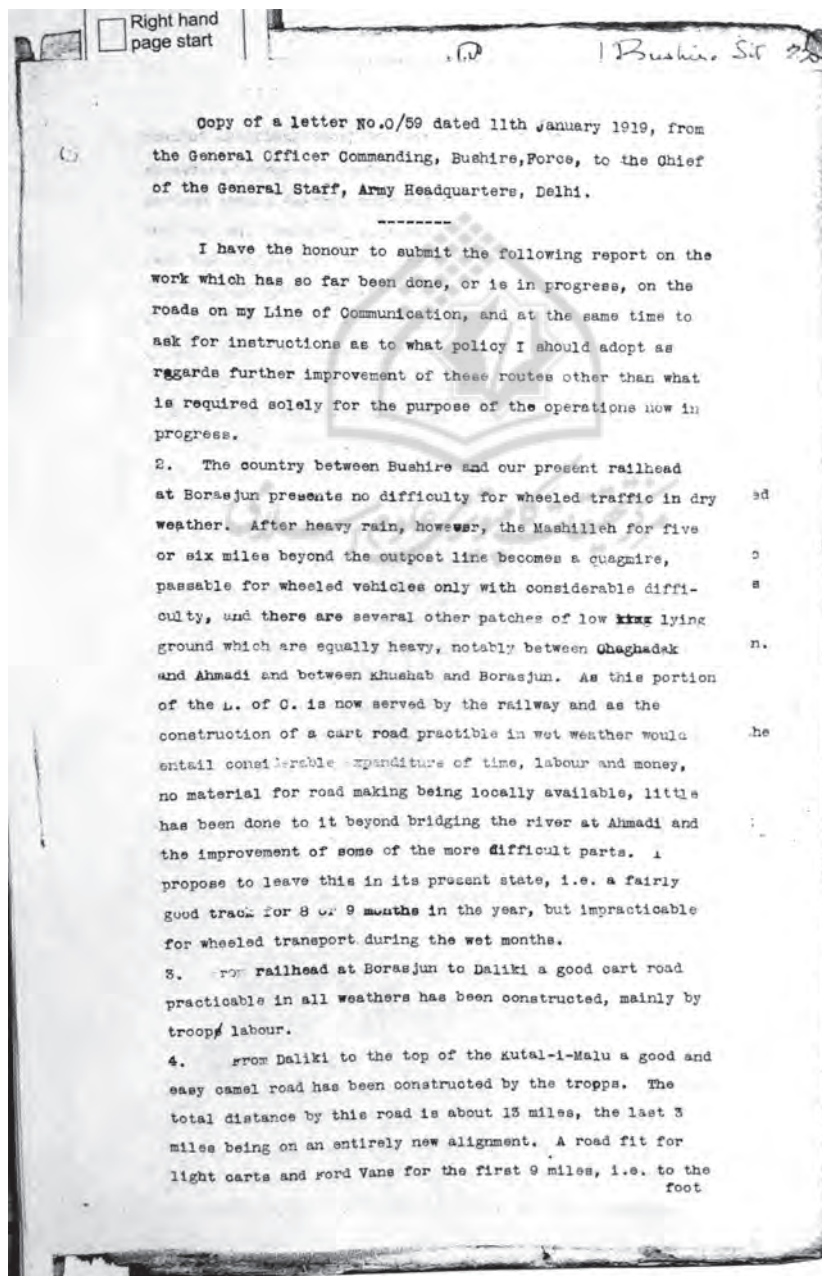
همچنین کتاب *Persian The of Gazetteer Arabia Central and Gulf* مفصلی بنام لوریمر (J. G. Lorimer)، کنسول بریتانیا در بوشهر، تدوین شده‌است. این کتاب دارای نه جلد است.

کتابی نیز در مجلدات متعدد با عنوان *راهنما یا روزنامه The Persian Gulf Gazette and Supplements, Archive* (Edition, 1987)، در مورد نام و سمت مأموران بریتانیایی چاپ شده‌است که در امر تحقیقات کاربرد بسیار دارد.

از کتابهای تحقیقی سندی نیز می‌توان به *سالدانها* (Saldanha) و نظایر آن اشاره کرد.

منابع لاتین

- The Persian Gulf Administration, report, 1873, 1947, Archive Edition: 1986.
- Persian Gulf Pilot, London, Published for the Hydrographic Department, Admiralty: 1942.
- J. A. Saldanha, Calcutta; 1908. The Persian Gulf Precis. Archive Editions: 1986.
- The Persian Gulf Gazette and Supplements, Archive Edition, Gregg international publishers limited west mead Farnborough, hants, England and Irish University Press, Shannon, Ireland, Printed in Holand: 1987.
- Lorimer, John Gordon; *Gazetteer of The Persian Gulf, Oman and Central Arabia, Calcutta Superintendent Government Printing, India: 1918 & 1915.*

سندی از بوشهر و نواحی پیرامون آن، سال ۱۹۱۹ م، آرشیو ملی انگلستان

تاریخ طولانی و شیوه زندگی مردم فرهنگ پرور شهرها و سواحل شمالی خلیج فارس که در کانون ارتباطی شرق و غرب جهان از گذشته‌های دور تا امروز واقع شده‌اند، گنجینه‌ای از آثار تاریخی؛ مذهبی و فرهنگی در مناطق مختلف خلیج فارس بوجود آورده و آن را تبدیل به موزه‌ای بزرگ از تاریخ و تمدن انسان ایرانی کرده است.

در کنار این ویژگیهای تمدنی و تاریخی، دریای آبی خلیج فارس؛ کرانه‌ها و جزیره‌های آن یکی از نابترین جلوه‌های آفرینش و همچنین بیانگر زیباییهای طبیعتند. همجواری بی‌نظیر دریا و خشکی در امتداد ساحل طولانی خلیج فارس همراه با جزیره‌های کوچک و بزرگ، تنوع چشمگیری از محیط زیست گیاهان و جانوران آبزی و خشکی‌زی را رقم زده و نیز جذابیت قابل توجهی، مقابل دیدگان علاقمندان خود می‌گشاید.

از طرف دیگر امروزه درآمدهای ناشی از صنعت توریسم، سخت مورد توجه دولتهاست؛ امری که موجب رونق اقتصادی بسیار، برای مردم منطقه شده است. بیش از یک دهه است که دولتمردان همسایگان جنوبی ما در خلیج فارس، مانند دوبی؛ ابوظبی؛ شارجه؛ دوحه و ... در جلب و جذب گردشگر به موفقیت‌های قابل ملاحظه‌ای دست یافته‌اند. نمونه‌های مشابه آن در ایران، چون جزایر زیبای کیش و قشم، در دهه‌های گذشته نشان داده است که علاقمندان سفر به خلیج فارس و جزایر آن کم نیستند. بنابراین فصلنامه مطالعات خلیج فارس بخشی از مطالب خود را به معرفی جاذبه‌های گردشگری طبیعی؛ تاریخی و فرهنگی برای ایجاد و رونق اقتصاد گردشگری، در این منطقه حیاتی از کشور اختصاص داده است. مطالب این فصل از گیاهان و جانوران گرفته تا امکانات فرهنگی و آثار تاریخی، بسیار متنوع خواهد بود.